

Värmländsk folktro

af

Sixten Samuelsson.

Vid den systematiska undersökningen af Värmlands folkmål, som tog sin början 1897 och nu är så godt som afslutad,¹ har jämväl insamlats ett rätt betydande material i form af s. k. textprof till belysande af landskapets folklore. Det är att hoppas, att åtminstone ett urval af dem så småningom blir på lämpligt sätt publiceradt, men då därmed torde dröja, borde en kort sammanfattning af några karaktäristiska drag hos den värmländska folktron, sådan den bevarats till våra dagar, vara på sin plats. Det anspråkslösa försök, som i det följande göres att lämna en sådan, har närmast tillkommit af det skäl, att såvidt jag vet, knappast något af betydelse på senare tider publicerats i ämnet från Värmland, om jag undantager en uppsats af G. Kallstenius om folktron i Bergslagen.²

Måhända kan en sådan öfversikt också erbjuda något af värde för jämförelser. Däremot är jag väl medveten om, att den icke kommer att bjuda på något i ämnet nytt eller originellt.

I allmänhet stöder jag mig på egna intryck och uppteckningar, företrädesvis från Värmlands Älfdal (1897—99). I sina hufvuddrag är nämligen det af de olika undersökarne insamlade folkloristiska materialet³ likartadt till sitt innehåll, med gemensamma berättelser och gemensamma drag, en öfverensstämmelse, som jag dock af ut-

¹ En kort redogörelse för denna undersökning finnes i Sv. Landsmålen för 1912.

² Bergslagstroll, Nordisk Tidskrift 1909, s. 272.

³ Det värmländska landsmålsarkivet befinner sig i Uppsala och förvaras för närvarande i teologiska seminariets lokal.

rymnesskäl ansett olämpligt att här närmare belysa genom citat. I de fall, då jag för att göra framställningen fylligare använt andra texter än egna, har jag angifvit detta med tillägget af det härad, där uppteckningen skett.

Ortfästa sägner.

Från landskapets skilda delar föreligger ett rätt betydligt antal sägner och sagor, men det visar sig redan vid en flyktig granskning icke blott, att samma berättelser flitigt »gå igen» från skilda trakter, utan äfven att de gjorda uppteckningarna i regel äro upprepningar eller varianter af från andra delar af vårt land kända. Så t. ex. är historien om trollen, som gäfvo bonden skördehjälp och i lön togo hans bästa ko¹, redan af Hofberg antecknad från Ekshärad² och förekommer på så skilda trakter som i Ölme, Bergslagen och på olika ställen i Jösse och Gillbergs härad.³ Ett tjugotal uppteckningar berätta om kolaren, som på trollets fråga, om hvad han hette, svarade »själfver» och sedan med en eldbrand trakterade sin objudna gäst på hennes ofördelaktiga sida. När då trollet sprang ut skrikande: »Själfver slog mig, själfver brände mig», ljöd det doft ur skogen: »Ha det så godt, ha det så godt.»⁴ Sägner om hin, som måste göra tjänst som fjärde hjulet under vagnen,⁵ är lokaliserad till Visnum—Kil,⁶ om jättarna, som refvo ned på natten, hvad som på dagen byggdes, är bland annat anknuten till Botilsäters kyrka på Näset,⁷ och den välkända berättelsen om den förlorade och återfunna ringen⁸ är förlagd till olika platser af Jösse, särskildt till Mangskog, hvarifrån den berättats redan af Fernow,⁹ och där en visa ännu i dag sjunges om »Röbergsfrun».¹⁰ Flera sägenvarianter¹¹

¹ Bästa uppteckningen anses vara Djurklous från Västergötland, Nu 1875, s. 185.

² Svenska Folksägner, Sthlm 1882, s. 131.

³ Norberg, Rudin, Dalberg, Landsmålstexter. Bergslagstroll, s. 279.

⁴ Jfr t. ex. Sv. Landsm. VIII, 3, s. 109 och 1908, h. 5, s. 5.

⁵ Jfr t. ex. Hofberg, anf. arb., s. 102 och Sv. Landsm. 1908, h. 5, s. 31.

⁶ Norberg, Landsmålstexter, Visnum.

⁷ Jfr t. ex. Sv. Landsm. VIII, 3, s. 169.

⁸ Jfr Hofberg, ss. 161, 218, variant i Sv. Landsm. VIII, 3, s. 282.

⁹ Beskrifning öfver Wärmeland, Göteborg 1773, s. 293.

¹⁰ Dalberg, Landsmålstexter, Jösse.

¹¹ Åtskilliga sådana finnas ock hos Fernow, t. ex. ss. 23, 97, 149, 290, 318.

anföras ock i det följande.¹ I hvad mån folkböcker och annan litteratur bidragit till dessa sägners spridning i denna aflägsna västsvenska bygd, vågar jag icke yttra mig om. Att detta skett i vida större utsträckning, än man i allmänhet antager, förefaller mig sannolikt. När man hör sagan om den starka jättedottern, som tåligt fördrog sin mans misshandlingar,² berättas i Södra Finnskoga eller läser andra berättelser utan värmländsk lokalfärg, t. ex. om Hobergsgubben,³ får man det bestämda intrycket, att det är tryckpressen och icke den muntliga traditionen, som varit källan. Så ha många sägner för sitt bevarande säkert att tacka Fernows värmlandsbeskrifning och möjligen Axelssons vandringsminnen.⁴

Lokalsägner.

Stundom torde en sägen ha som grund en verklig händelse, som fått en öfvernaturlig förklaring. Så kan åtminstone vara förhållandet med den af Kallstenius återgifna berättelsen om skomakaren, som i fyllan och villan tog miste på sin käraste och skogs-rået,⁵ en berättelse, som jag i ett flertal uppteckningar från Älfdalen funnit starkt lokaliserad till Gustaf Adolfs socken, där många meddelare godt mindes »Rå-Pär», som var »konstig» i hela sitt lif och i förtviflan sökte dränka sig i Örsjön, »men sjön bar honom». I andra fall ha inträffade händelser utbroderats med sägenstoff, t. ex. den sista trolldomsprocessen i Värmland,⁶ till hvilken anknu-

¹ I enstaka fall kan motsvarigheten vara svårare att påvisa. Vid gården Bjälle-rud i Grafva socken finnes en lund af åldriga lindar, om hvilken en ännu idag allmänt omfattad tradition berättar, att den »flutit dit med syndafloden». Därför anses platsen så godt som fridlyst, och att fälla ett träd skall vara ödesdigert, en öfvertygelse, som vunnit i styrka genom en i förf:s minne inträffad händelse, då stället ägare drabbades af svåra olyckor, sedan han trots varningar låtit ett af de gamla träden falla för yxan. Måhända kan man söka en analogi i sägnen om Noaks arks strandning, som Rudbeck känt från Älfdalen i Dalarna (Atlantican Tom IV, s. 24) och som är ortfäst bland annat i Skåne, Wigström, Eva, Folkdiktning, visor, folktro, sägner, andra saml., Göteborg 1881, s. 125. Jfr fall av »bannlysning» i Backman, A., Isländsk folktro, Ymer 1911.

² Hofberg, s. 77.

³ Bergendal, Landsmålstexter, Jösse.

⁴ Axelsson, M., Vandring i Wermlands Elfdal och Finnskogar.

⁵ Bergslagstroll, s. 276.

⁶ Björlin, G., Fordomdags, Sthlm 1895, s. 130 och Bäckström, P. O., Svenska folkböcker, 2, s. 116.

tits en variant af en mycket spridd »blåkullahistoria».¹ Huru en tilldragelse omskapas af folkfantasien, därom bevarar jag ett lifligt barndomsminne, när jag hörde en allmogeberättare skildra, huru Värmlands regemente under fälttåget mot Norge 1814 blifvit förrådt af sin öfverste, som ville utlämna folket åt norrmännen. Situationen räddades enligt berättaren af öfverstelöjtnant A., som sköt förrädaren och lyckligt förde regementet ur faran. Det föll ingen af åhörarne in att betvifla berättelsen, som har till grund en episod i generalmajor Gahns återtågsstrid vid Matrand, ehuru de lätt kunnat räkna ut, att A., som var en för alla välkänd person, vid den tiden icke ens var född.

De värmländska landsmålstexterna innehålla i allmänhet få lokalsägnar. Att sådana funnits, fast af mera historisk än mytisk art, därom vittnar bäst ett af vår litteraturs märkligaste verk. Det är en tradition från relativt sen tid, af besläktad art med t. ex. berättelserna om Gustaf Vasa som flykting i Dalarna. Dit höra t. ex. sägnerna om finnarna i Värmland, berättelserna om Öjerviksherrarna² och deras upptåg, om prostén Göran,³ som band pesten,⁴ eller om grefvinnan på A-n, som i folktron fått låna flera af Pin-torpafruns kända drag. Mycket spridd och tillagd flera namngifna personer är berättelsen om mannen, som sålde krut till norrmännen. Hvilande på ett historiskt underlag⁵ är den ofta kombinerad med sägnen om den lifdömda, som måste åka upp till Stockholm, 34 mil på lika många timmar, om han ville undgå att »kyssa spanska jungfrun». En fullständig uppteckning och närmare undersökning af den värmländska lokaltraditionen vore en tacknämlig gärning, om det icke redan är för sent.

Allmänföreställningar.

Den värmländska folktron gör intryck af en utdöende tradition. Den tillhörde en gången tids bonde- och bergsmannakultur men passar

¹ Wigström, anf. arb., ss. 142, 259, Sv. Landsmål 1908, h. 5, s. 23.

² Öjervik = Sjö i Gösta Berlings saga.

³ Johan Göransson, kyrkoherde i Gillberga, † 1769.

⁴ Rudin, Landsmålstexter, Grums.

⁵ Se t. ex. Hist. Tidskr. 1911, öfvers. och granskn., s. 2. Jfr ock Schröder, G., Den gamle fogdeskrifvarens berättelser, Sthlm 1898, s. 56 ff.

lika litet till de modärna industrisamhällena som till en tidningsläsande och politiskt intresserad allmoges fantasi. Sin första knäck fick den dock genom läseriet och den starka fireligiösa rörelsen för några tiotal år sedan. Då kommo nya intressen och nya föreställningar, för hvilka det blef en synd nästan att blott tänka på de »mörksens makter», som förr drifvit sitt spel. Så bröts trollens »makt». Det är nämligen den gängse och gemensamma föreställningen, att alla de hemlighetsfulla väsen, som sysselsatt folkfantasi, hörde till den ondes anhang, och att deras tillvaro var oförenlig med »en stark tro». Härför kunde man ju, såsom en af mina meddelare i Ekshärad, åberopa ordalagen i Svebilii katekes, att afgudadyrkan sker bland annat, om man »söker hjälp af djäfvulen och hans verktyg, såsom trollpackor, löfjerskor, skogsrå, sjörå, tomtgubbar och mera sådant», och kanske icke utan grund berättar traditionen om en ännu levande man i min hembygd, att han, som tillhörde en för trollkunnighet ökad släkt, vorden en inflytelserik medlem i frikyrkoförsamlingen, bränt sin »svartkonstbok» och afsvurit all gemenskap med det öfvernaturliga. För de äldre generationerna af värmländsk allmoge är det därför icke så, att de anse historier om troll och tomtar som vidskepelse och osanning; de ha funnits, och man minns dem, men de »synas icke till», äro borta, vare sig de vantrifts i de uthuggna skogarna och förfallna kolhusen vid de nedlagda småbruken, blifvit uppätta af vargar eller »gett sig af till Kina». Därför upptagas fortfarande alla spörsmål i saken med stor misstänksamhet och försiktighet, som mer än en ifrig forskare nogsamtt fått röna, särskildt som man hos enstaka individer och i aflägsna bygder kan träffa en ganska liflig föreställning om, att det ännu »icke riktigt är slut».

Den värmländska folktron, sådan den är upptecknad från tiden för senaste sekelskifte, framträder därför närmast som minnen och rester af tidigare allmänt utbredda föreställningar.

Vare sig af detta eller andra skäl har folktron ingalunda enhetlig karaktär i alla detaljer, om också hufvuddragen äro gemensamma, och man får icke af en meddelares uppgifter eller af en historia draga alltför långt gående slutsatser. Så använder värm-

länningen gärna ett mångbetydande och svåröfversättligt ord, som heter »skrömt», som är ett uttryck för det mystiska, obestämbara »något», som kan ofreda honom öfverallt. Han känner det, då han i mörkret är ute på färdvägarna, det stannar hästen för kvarnlasset och tvingar körsvennen att tillgripa åtskilliga knep, såsom att »titta genom betslet», det kommer öfver honom på åker och äng såsom ett våldsamt illamående, det möter honom såsom en häftig väderil, mot hvilket stålet är det bästa vapnet, han märker det på sjön, men allra bäst i skogen. »Det» (eller »de») kan vara välvilligt stämndt, om man iakttagert vissa försiktighetsmått; då får man vara ifred och då väckes man, om milan »slår» eller om något annat är på tok. Men är man oförsiktig, får man sota för det, framför allt om man sysslar med arbete eller för oljud efter »dagsätt» (solens nedgång). Då blir det aldrig någon ro på natten, det arbetar och bullrar på samma sätt som på dagen, och alla möjliga missöden inträffa. Det kan vara tomtgubbar eller »backefolk», som vålla det, men det kan vara »skrömt» af allehanda slag; än kan det vara en hand, som kommer in i kolköjan, än något hemskt föremål, som växer och fyller så godt som hela köjan, så att den vettskrämde kolaren knappt har ett litet hörn att krypa undan i,¹ än en hufvudlös karl eller en gynnare, luden öfver hela kroppen, som kommer och sätter sig vid elden. Ty »skrömt» kan, som Fröding så lyckadt beskrifvit det,² vara litet af hvarje, det är »små gubbar, som feschla bak med stubbar» eller ett »kvinnfolk bakom en buske med en ruska till rygg» eller »små hvita töser, som dansa bak med röser».

Skogsrå och sjörå.

Att »skogråa» i det skogrika Värmland skall vara en välkänd företeelse, är en själffallen sak, och berättelser om »Tallemajas» bedrifter höra också till de vanligaste. Hon har traditionens alla karaktäristiska drag, är fager att skåda — framifrån, och när hon kammar sitt långa hår, lyser det som guld, men på andra sidan har hon det bekanta bihanget eller ser ut som ett baktråg. Till lynnet är

¹ Rudin, Landsmålstexter, Grums.

² Räggler å paschaser I, s. 73.

hon opålitlig och kitslig, hon skrämmar folk och narrar dem vilse, hon stjälpur bärplockerskans korg och tänder kolarens mila; alltid hör man hennes gälla, hånande skratt, när hon gjort något lyckadt puts. Men framför allt är hon älskogsskrank och sträfvar efter förbindelser med människors barn. Den, som har hennes gunst, honom gynnar hon på allt sätt, och han får skjuta så mycket villebråd, han önskar; men hemsk är ock hennes makt; ingen, som hon fått i sitt våld, kan motstå, när hon kallar. Ett vanligt sätt att bryta förtrollningen är att skjuta öfver den förtrollade. En gång blef hon narrad att själf ge anvisningen på ett botemedel, och då hörde man henne efteråt sjunga i fjällen:

Aloe och linderot

Fan ta' mig, som lärd' dig bot¹

Mycket omtalad, om också icke i samma grad som sin frände i skogen, är »sjöråa». Äfven hon har sina nycker, hon ger och förtager fiskelycka, ibland uppenbarar hon sig som en jättestor gädda, och hugger man ljustret i en sådan »rågädda», kan man ej släppa utan måste följa med i djupet.

Där nere har hon sin boning och lefver på människors vis. I Vänerstrakten berättas allmänt en historia om en skeppare, som lofvade »en fin jungfru» att frakta hem åt henne några sädessäckar, som hon köpt i Karlstad. Midt ute på Vänern fick skepparen order att kasta säckarna i sjön, och då den sista gick, brast jungfrun i skratt. »Hvad skrattar du åt», frågade skepparen. »Jo, pigan stod på vedbacken och plockade spånor, och säcken höll på att slå ryggen af henne», blef svaret. En orädd båtsman följde med ned för att hämta betalningen för frakten och kunde sedan ge en hänförd beskrifning på sjöråets präktiga palats.²

Ibland kan man se henne oklädd vandra längs sjöstranden eller sitta i samma kostym, oberörd af det hårdaste väder, och kamma sitt hår ute på en sten i sjön. Vanligen är hennes uppträdande

¹ Varianter i Sv. Landsmålen V, 2, s. 51, VIII, 3., s. 107, 1907, h. 1, s. 8.

² Rudin, Landsmålstexter, Grums. I en variant af denna sägen är händelsen förlagd till ett skär utanför Gäfle och med en manlig passagerare. En annan, liksom den förra upptecknad i Ekshärad, låter den passera vintertid på Hinsjöns is, där man dagen efter kunde se spåren efter slädmedarna, »så det måste ju vara sant».

förebud till oväder; särskildt om man får syn på en half båt på sjön, då vet man, att »sjöråa» är ute, och att man får vara beredd på det värsta.

Däremot är näcken föga känd och omtalad.¹ Man har sett honom på sjön i olika skepnader, ofta som en häst; hade man då hunnit kasta stål öfver honom, innan han kom upp på land, hade man »bundit näcken».²

Jättar.

Äfven Värmland har i folktron fordom haft sina jättar. Man visar jättekast, som de slungat mot hvarandra eller mot kyrkor, och platser, där man hört dem bullra inuti berget, och på ett ställe djupt in i skogen i Gustaf Adolfs socken sitta ännu i dag tre jättar och sofva vid ett stenbord; där ha de suttit så länge, att skägget växt igenom stenskifvan.³ Man ser ljus brinna där om höstnätterna, och man har funnit en stendörr med nyckel uti, men ingen har vågat sig in, icke ens drängen, som, då han var ute och letade efter hästar långt uppe i finnbygden, träffade en kvinna, hvilken han mot riklig vedergällning lofvade att söka upp hennes sofvande bröder och väcka dem med tre kraftiga klubbslag.

Traditionen om »bergdusarna», som det heter i södra delen af landskapet, är dock ganska svag; mången gång äro gränserna mellan dem och andra af folktantasiens gestalter icke heller så skarpa, såsom då bergjätten gift sig med »skogråa», eller då »bergdusan» uppträder med svans.⁴ Nästan alltid röjer sig föreställningen om jättarna såsom ett mot människor fientligt släkte, så t. ex. i historien om bergdusan,

¹ Motsatsen synes vara förhållandet i Bergslagen, Bergslagstroll, s. 277, not 1.

² En af mina meddelare menade, att det i sådana fall var älgar, man såg, och möjligt är ju, att älgen, som först för några tiotal år sedan började allmänt uppträda i Värmland, gifvit anledning till vidskepliga föreställningar; pojken, som blef vettskrämd, när han blef varse ett hästhufvud ute på sjön, behöfver icke ha sett i syne. Från Gustaf Adolfs socken berättas om ett jaktparti, som färdades öfver en af Ullensjöarna och upptäckte några älgar, som summo öfver sjön. Roddaren ropade, att det var »sjörået», och vände, vare sig af elakhet eller förskräckelse, mot land trots jägarnas högljudda protester.

³ Jfr Holger Danske och ridderne i Ålleberg samt Wigström, s. 203.

⁴ Rudin, Landsmålstexter, Grums.

som varit ute och stulit råg, »sju säckar i byxkjolen», men råkade ut för åskan, som slog lårbenet af henne.¹

Tomten och forsgubben.

Vänligt stämd mot människorna är däremot tomten. Han vakar, när människorna sofva, öfver hus och hem, ladugård och loge, men framför allt håller han till i stallet, selar af hästarna, om drängen kommer hem full, och fodrar dem, om de bli glömda; de djur, han särskildt omhuldar, ha »nisseflätor», som ingen människa kan reda ut.² Men han är snarstucken och häftig; om drängen gormar och svär i onödan, eller om han, såsom det händt, skrattar, då han ser tomten göra kullerbytta vid ett försök att slå kana, får han en sittopp, som han icke glömmar. Äfven djuren kunna råka illa ut för tomten, om de ha sin plats så, att de besvåra honom i hans bostad. Ofta säger han då själf till, att de skola flyttas.³ Ibland är det han, som håller väsen, om man arbetat efter kvällen. En af mina meddelare hade mot skick och sed på torsdagskvällen spunnit sig en tråd, som han behöfde för att sy ihop en sko — husmodern hade vägrat göra det. Men så fort pertstickan slocknade, satte tomten spinnrockshjulet i gång, och det stannade inte, förrän knifven lades dit. Rådligt är det icke heller att äta upp den för tomten afsedda maten. Då kan man vara tvungen att dansa med den förorättade, »tills sol går upp».

Så gick det för gossen, som ätit upp tomtens julgröt; tomten kom fram och svängde rundt med honom, medan han sjöng:

»Dombin, dombin, däj

Va det du, som åt opp gröten för mäj.»

I en del uppteckningar, i allmänhet från trakter af södra Värmland, där folktron är starkt på retur, framstår tomten såsom en uteslutande elak varelse; han smutsar ner stugan utan anledning,

¹ Anf. texter. Jfr Sv. Landsm. 1909, h. 3, s. 49.

² Bergendal, Landsmålstexter, Jösse.

³ Jfr. t. ex. Sv. Landsm. VIII, 3, s. 39 och Wigström, s. 262.

och man har ibland förgäfvets tillgripit »läsning» för att drifva bort honom.¹

Tomten finns öfverallt. Det finns »bastugubbar» och »kölnegubbar»;² äfven i kolkojan uppträder en gubbe i grå kläder och röd mössa.³

Äfven sådana »jordgubbar» kunna vara till stor nytta. Några kolare, som voro ute vid sin mila i skogen, fingo plötsligt se en eld i närheten, och då en af dem smög sig närmare, hörde han »småfolket» prata. En frågade, om soppan var färdig, en annan, om sängen var bäddad, några talade om milan, som de skulle hjälpa till med, då kolarna voro hyggligt folk. Hvad det betydde, visade sig; kolningen gick utan några besvärligheter.

Slutligen ha vi »forsgubben», som är den nu försvunna bäckkvarnens tomte. Där håller han sträng ordning; en gubbe, som tog sig orådet före att taga in hästen i kvarnhuset, kastade forsgubben ut med häst och allt upprepade gånger, tills han uppgaf försöket. Ibland stannade han kvarnen; på ett ställe skedde det en söndagsmorgon, och när mjölnaren tittade ned i hjulhuset, satt forsgubben och höll hjulet med foten och sjöng: »Du signade dag.» Offrar man tre torsdagskvällar å rad, tredje gången en svart katt, får man höra forsgubben spela. Det var icke så länge sedan en namngifven dräng, som vågade försöket, och det lyckades, d. v. s. det var en af smedspojkarna från det närbelägna bruket, som spelade forsgubbens roll.

Bergfolket.

Inga »troll» ha dock spelat en sådan roll, åtminstone i älfdalens fantasi, som *bergfolket*,⁴ och tron på deras tillvaro var ännu för ett tiotal år sedan mycket liflig. Bergtrollen äga förmågan att göra sig och allt sitt osynligt, annars likna de i alla afseenden människors barn; de ha samma utseende, samma sysselsättningar,

¹ Kärre, Landsmålstexter, Kil.

² Rudin, Landsmålstexter, Gillberg.

³ Dräkten växlar i olika berättelser; det kan vara svarta vadmalskläder och grå eller hvit topplufva och ibland i den senares ställe en rund hatt.

⁴ I södra Värmland användes uttrycket »backefolk»; däremot har jag aldrig hört benämningen »vättar.»

samma behof af mat, dryck och kläder. Man hör på sommaren ofta bjällrorna af deras kreatur eller hör »berghunden»¹ skälla. Ibland får man se dem själfva, i regel vallande sin boskap; de äro alltid gråklädda, och gumman binder strumpor med messingsstickor. Ibland förirra sig bergfolkets djur till människorna; några kolare togo en gång upp själfva berghunden, men bergfolket förde sådant väsen, att de måste släppa honom; då fingo de i stället en »skorfvig bockkilling» inkastad till sig.

I en mening äro dessa varelser människans afgjorda fiender, och farliga sådana. De skatta bondens lada och visthusbod, de taga säden af hans åker och drickan ur hans källare, de plundra handelsmannens bod, det är med ett ord bergfolkets fel, att människan får sträfva så hårdt och ändå knappast kan få det att gå ihop. Eljes göra de icke människan något ondt, om de icke bli retade, och de visa sin tacksamhet för gjorda tjänster.

Följande starkt sammandragna sägen ger en god föreställning om, hur bergfolkets lif uppfattas.

Hustrun i en familj, som bodde ensam inne i skogen, hade en kväll gifvit sitt förut okända grannfolk barnsängshjälp och hade i belöning erhållit den traditionella silfverbägaren. Hon hade då fått en flaska för att smörja in den nyfödde med dess innehåll, med sträng föreskrift att icke spilla något. Af ovarsamhet torde hon låtit en droppe falla på en finger, med hvilken hon sedan gnuggade sig i ena ögat, med en märklig verkan. Några dagar därefter kom hon till handelsmannen i närmaste by och fick där se berggubben inne i boden i full fart med att plocka till sig varor i i en stor säck. När hon då uttryckte sin förvåning öfver att se »grannfarn» ute, pekade denne blott på hennes »seende» öga, och så var trolldryckens kraft borta.²

Föreställningar af antydt slag gå igen i många ortfästa sägner. I en gård i Ekshärad var hustrun sysselsatt med att brygga, då

¹ En meddelare uppgaf sig en gång ha besvarat »skallet» och så lockat djuret inom skotthåll samt skjutit det. »Berghunden» befanns i detta fall vara en bergguf. Liknande uppgifter förekomma om gästen.

² En något afvikande uppteckning är »En vättkvinnas förlösning» i Sv. Landsm. V, 2, s. 61.

plötsligt en röst hördes ropa: »Rangela kom hem, Rangula har ramlat i elden». Nu uppstod ett grufligt buller, den osynliga berggumman gaf sig af, men glömde i hastigheten kitteln, som ännu skall finnas kvar, och därför kallas stället ännu idag »kittelgården».¹ En annan gång kom trollet och bad att få låna

»Fjäckedåcka di, stor kärngås»,

Och när kärnstafven kom tillbaka, hängde en stor smörklump på den.²

Särskildt i Södra Finnskoga, en aflägsen gränssocken mot Norge med milsvida skogar, har jag fått intryck af en fortfarande frodig tradition om bergfolket, som här dock stundom fått egenskaper, okända söderut. En meddelare mötte en gång på skogen en mängd kreatur, bland hvilka han särskildt lade märke till en vacker oxe. Så kom där fram en storväxt gubbe, som ställde sig och klappade oxen, och meddelaren hörde honom säga med dof röst: »Agneta, hon säger, han är så mager, den här oxen, men det tycker inte jag», och »i ett blink» var allt borta. Som pojke såg samme man en gubbe och gumma af jättelik växt, som kommo på själfva julaftonen och afvisande erbjuden gästfrihet blott ville veta vägen till »Spiseberg», där ingen människa bodde. Han mindes, hur han icke kunde sofva under natten af ifver att få se »de stora fjäten», men på morgonen syntes intet, naturligt nog, ty sådana varelser lämna inga spår efter sig. Andra historier förtälja om bergfolkets förmåga att skapa om sig till verkliga troll, »långa som mastträd», men i allmänhet framträda de tidigare framhållna, om människan påminnande dragen. En meddelare hade en gång mött en brudfärd af bergfolk på väg till Djäkneliden,³ »de ha väl kyrka och präst där, de som vi».⁴ En annan gång kungjorde prästen från predikstolen om kreatur, som blifvit upptagna; de befunnos vara bergfolkets. En kvinna mötte en gång berggumman med en lång rad

¹ Varianter t. ex. i Sv. Landsm. VIII, 3, s. 64, 1909, h. 3, s. 25 och Wigström, ss. 209, 212.

² Ett flertal varianter äro upptecknade.

³ Prästgården i Södra Finnskoga.

⁴ Liknande drag berättas om jordfolket i Skåne. Wigström, s. 197.

vackra kor; öfver den sista kastade hon stål och blef dess ägare,¹ men sedan den stunden blef bergfolket fiendligt sinnadt och hämnades på många sätt.

Många historier berätta ock om, huru bergfolket åtrår förbindelser med människors barn och på olika sätt söker locka dem till sig. Det är därför farligt att svara, om man hör trollen ropa, eller säga dem sitt namn, man kan då lätt bli bergtagen.

Gasten och maran.

Äfven dessa båda varelser förekomma i den värmländska folktron. Gasten, en barnsjäl, hvars kropp icke fått hvila i vigd jord, har skapnad af en otäck fågel, »nästan utan fjädrar och med vingar som ett par brädlappar».² Man ser honom sällan, ty han håller till i de svårtillgängligaste »hål» i skogen. Vid midnattstid låter han höra sitt hemska läte, som har en aflägsen likhet med människorösten. Han är farlig att råka ut för; blir man »gastkramad», är det bästa botemedlet att föra glödande kol motsols rundt kroppen tre gånger.

Om bruden omedelbart efter bröllopet kryper genom en »märrsele», får hon lätt att föda barn, men dessa blifva då maror, d. v. s. varelser, hvilkas själar nattetid äro ute på ströftåg för att plåga människor och djur. När man vaknar till fullt medvetande efter en sådan »marridt», kan man få se maran i skepnad af en katt- eller räfsvans försvinna ur rummet. Framför allt plågade hon husdjuren, därför brukade man hänga upp »markvistar» (häxkvastar) öfver spiltor och bås, men när de hämtades, fick man icke »korsgå en väg, på hvilken förts lik.»

*Djur.*³

Värmlänningen är dålig botanist, men för djurvärlden har han bättre sinne. På fåglarna har han sina egna namn, som ofta äro

¹ Jfr »Vättkon» i Sv. Landsm. V, 2, s. 59.

² Rudin, Landsmåltexter, Grums.

³ Företeendesvis hämtadt ur Rudins landsmåltexter från Gillbergs, Grums och Jösse härader.

3—120411. *Fataburen* 1912.

slående karaktäristiska, såsom »bräkbocken» (beckasinen), »rågskerkan» (kornknarren), »ärtkokaren» (nattskärnan), »svikråkan» (ormvråken), som »svider» (klagar) efter regn, och han är en god observatör, äfven om hans föreställningar äro något underliga, såsom att göken på vintern blir hök eller att svalan förvandlas till »forsspink» (strömstare) och kan fastna i näten.

I regel innebära djurens uppträdande faror och förebud för människan. Göken »dårar», om man hör honom fastande första gången på våren, grodorna spruta etter; farliga äro icke blott ormen, som för öfrigt på olika sätt kan tagas i människans tjänst, utan äfven »slåa» (ormslån), som med sina »gaddar i båda ändar» till och med är värre att råka ut för än själfva ormen, men som lyckligtvis ser blott en liten stund vid middagstiden, »vassvängen» (vattensorken) och framför allt »älman»;¹ råkar ens skugga falla, där en »älma» sitter, hugger hon till, och man får då älmungar i kroppen, som värka ut. Får man se »skrea» (härmask²), bör man låta den passera ett band, som sedan kan användas för att hindra en eld att sprida sig eller vid barnsnöd, och »den som skiljt orm och groda, kan sedan skilja foster och moder».

De vanliga fantasidjuren saknas icke heller här i folktron, den känner lindormen och draken, som har en svans som en sopkvast, ur hvilken det går eld, och som kan välla sjukdom genom att sluka människans skugga. Icke ens sjöormen är okänd³; i sjön Visten har en sådan i mannaminne blifvit skjuten, som var »aderton alnar lång, bred som en hässjeslana och med hufvud som en kalf». Bragden blef dock jägarens död, ty när han blåste ur bösspipan, blef han förgiftad af ormens etter.

Trolldom.

Lyckligtvis fanns det medel att bekämpa och förebygga alla de faror, som hotade människan, och otaliga voro här som annorstädes

¹ Larv efter skymningsfjärilarna.

² Jfr »daggormen» i Skåne. Wigström, s. 123.

³ Jfr Schröder, G., Ormhistorier från Värmland och Dalarne, Bonniers månadsh. 1907, s. 448 ff.

de föreskrifter, som kunde komma till användning vid kritiska tillfällen och kritiska tidpunkter. Ibland kunde man också till hjälp- och skyddsmedel betjäna sig af föremål af olika slag, från stål och silfverslantar till galgspikar, vigd jord eller ben från kyrkogården.

Gärna rådfrågade man kloka. Frånsedt traditionens mera fantastiska uppgifter om trollkarlar, som rädde öfver väder och vind och kunde göra sådana konststycken som att smida ihop skenan på meden uti en snödrifva eller hugga af järnstänger och därvid låta grodor hoppa fram, berättelser som tillhöra sägnen, fanns det och finns väl än »allmogedoktorer» med en vidtomfattande praktik på hvardagslifvets alla områden. De kunde råda bot på allt i sjukdomsväg, från tandvärk till huggsår och engelska sjukan, de kunde »stämma björn» och »ställa af» med vargar, de kunde häfva förtrollning och skaffa åter förkommet gods. Särskildt var konsten att »göra åter» stulna föremål högt uppskattad, och den lär icke ha försvunnit med den gamla generationens »Byggmästar-Per» och samtida. Mycket blodigt skämt bedrefs säkerligen med vidskepligt folk, särskildt synas smederna vid bruken mången gång roat sig tappert på bekostnad af sina socialt högre stående men mera enfaldiga grannar, bönderna.

De kloke omgäfv sig också gärna med en nimbus af öfvernaturlig trollkarlsförmåga och dementerade icke gärna historier om den risk, man löpte genom att förgripa sig på deras egendom. Så berättas om en bonde, att han alltid kunde tryggt lämna sitt lass obehakadt, när han var ute och körde järn åt »bolaget»; alla visste, att en dräng, som en gång försökt bestjälja honom, måst stå och hålla i järnstängerna hela natten.¹ En annan »mästare», som var spelman på ett bröllop och där förolämpades af några af gästerna, hämnades med att trolla hela bröllopsföljet fulla i ohyra, och en man, som i ett brännvinsmål vittnat mot en fruktad »klok», gemenligen Räfven kallad, mistade omedelbart ett af sina kreatur. Tillfrågad om sin andel i saken, svarade den kloke meningsfullt:

»Den som störer Räfven i hans bo,
Han mister sin bästa ko.»

¹ Jfr Sv. Landsm. 1908, h. 5, s. 47.

De klokes konst var nämligen långt ifrån alltid af godo. På mångfaldigt sätt kunde deras högre vetande blifva medmänniskor till skada. Personer i goda förmögenhetsvillkor misstänktes gärna att ha skaffat sig en »spiritus» eller »dragdocka», som drog pengar från andra. Så berättades om en rik man i min hembygd, att han hade en »spertus» i skapnad af en »kodyfvel» förvarad i en flaska, som han utfodrade på ett underligt sätt genom att spotta i flaskan tre gånger om dagen.

Finnarna kände hemligheten med »brytsilfver», som med fördel kunde användas vid utdikningar, men som också kunde skada och förvandla »ett dike till en dal», om det brukades i ondt uppsåt. Ett annat sätt att skada grannen var att på midsommaraftonen taga musten ur hans åker genom att t. ex. oklädd draga ett lakan öfver hans vall för att samla upp daggen.¹ Enklare knep voro att »holma» in trakter af skogen, där inga andra än »trollkarlen» då skulle kunna skjuta något, eller att skämma bössan för andra jägare. Framför allt hotades dock kreaturen af tusen faror från trollkunnigt folk, företrädesvis af det svagare könet. Denna återklang från blåkullafärdernas häxfantasier är eller var åtminstone på 1890-talet ingalunda utdöd. Tron på trollkäringarnas påskridter måste, då den nu bortgående generationen växte upp, ha varit lika allmän som liflig. De välkända försiktighetsmåttan med tjärkors om skärtorsdagskvällen, påskskjutningen, askans jämnstrykande i spisen för att röja »slagen» efter blåkullafararna, historierna om påsktrollen, som ge smörtionde åt Skam, om deras strid för att »mota solen» på påskmorgonen, om afbrutna blåkullafärder och skadeskjutna påskkäringar äro ett outtömligt ämne för den beredvillige meddelaren.

Af de konster, som den onde då skall ha lärt ut, bevarar folktron ännu intryck i historier om trollskott, skämda kreatur och framför allt i föreställningarna om haren, som mjölkar andras kor och som är »skotthård», om man icke lägger vigselringen i bössan eller gör några andra konster, och som, när han äntligen stupar, befinnes bestå af bara trasor, möjligen inlindade i ett silkeskläde, som någon

¹ De många växlande berättelserna härom kunna mycket väl vara ortfästa sägner. Jfr Wigström, s. 119.

gammal käring måste kännas vid. Säkert tro än i dag många på »pukharen», som han i allmänhet kallas i Värmland, eller »tussen», som han benämnes i Södra Finnskoga, där en af mina meddelare med egna ögon sett honom. Mer än en person har jag hört utpekad som ägare af en sådan varelse; det s. k. trollsmöret anses vara pukharens exkrementer, och seden att bränna denna »pukdynga» i en korsväg för att så få se hvem som är djurets ägare hade icke så synnerligen långt före mitt besök i en af älfdalssocknarna framkallat en tragikomisk konflikt mellan två grannkvinnor.

* *

Mycket mera vore att tillägga ur den värmländska folktron, om »Gammel-Erik» och hans bedrifter, om spöken, vålnader, varsel och annat sådant, om skatter och skattgräfvare, om folkets egna tvifvel på den nedärfda traditionen och försök att ge mycket en naturlig förklaring, men utrymmet skulle knappast tillåta det. Tyvärr förlora ock de folkloristiska uppteckningarna i en så sammandragen form som denna den folkliga berättartalangens liffullhet, som är för dem alla karaktäristisk.